

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ

Розглянуто процес інституціоналізації філософії права як наукової та навчальної дисципліни в сучасній Україні. Досліджено зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на цей процес. При цьому увагу акцентовано на евристичному і цивілізаційному потенціалах філософії права, її світоглядній функції та метапарадигмальному статусу в системі правознавства. Стверджується, що саме філософсько-правова компонента юридичної освіти та практики перетворює законознавство на правознавство, сприяє подоланню інструментально-цинічно-дискурсивного підходу до права.

Ключові слова: філософія права, інституціоналізація, дискурсивна практика, феноменалізація права, легізм, інструментальний підхід, гуманізація права, метапарадигмальний статус, права людини.

Актуальність проблеми. Останні декілька десятиліть філософія права в Україні переживає справжній ренесанс: вона реконститується як окрема наукова та навчальна галузь з усіма супутніми інституціональними ознаками [1]. Це відбувається у загальному контексті розриву із тоталітарним минулим та спроб відродження дорадянської наукової традиції. Подекуди вони мають дещо штучний і декларативний характер, навіюючи асоціації з масовим присвоєнням розмаїтих дворянських титулів носіям радянської ментальності. Насправді ж за зовнішніми, декоративними проявами мають вибудовуватися традиція, з'являтися глибина, змістовність. На тлі масового перепрофілювання кафедр надто поспішними видаються відмови досвідчених науковців від постулатів марксизму-ленінізму на користь синергетики та постмодернізму. Окреслений загальнонауковий контекст, безумовно, позначається й на пострадянській теоретико-правничій царині, в якій – через відмову від однозначного панування легізму та етатизму – починає утверджуватися філософія права.

Мета статті – дослідити інституціоналізацію філософії права в сучасній Україні як пострадянський гуманітарний проект, виявити його ідеологічні підстави, окреслити межі та евристичний потенціал. Відповідно, об'єктом дослідження постає філософсько-правовий дискурс у сучасній Україні. Предмет дослідження – евристичний потенціал пострадянської української філософії права.

Зважаючи на значну кількість дисертаційних досліджень – кандидатських і докторських – з філософії права, дана тема є описативно достатньо повно розкритою, адже усі дослідження містять (за вимогами ВАК України) теоретичну реконструкцію філософсько-правового дискурсу – світового та власне українського – за конкретною проблемою та в цілому. Окремо слід відзначити систематичну роботу в цьому напрямку В. Бігуна, який узагальнює та оприлюднює інституціональні здобутки української філософії права на власному сайті [11] та в наукових публікаціях [1]. Разом із тим дана стаття має конкретну практичну мету – на сучасному українському матеріалі довести актуальність та вагоме значення філософії права як наукової та навчальної дисципліни. Зазначена мета почасти зумовлена скептичним ставленням з боку правничого загалу (як студентів, так і науковців) до філософії як такої та соціогуманітарної царини в цілому, а також скороченням цього сегменту навчальних планів державними інституціями в контексті впровадження Болонської системи.

Виклад основного матеріалу. Формальний бік справи має такий вигляд. У 1996 р. наказом ВАК України (від 3 березня 1997 р. № 86) до «Переліку спеціальностей наукових працівників» було введено спеціальність 12.00.12 – «філософія права», причому водночас легалізується її принципово міждисциплінарний характер: за цією спеціальністю присуджуються наукові ступені як з юридичних, так і з філософських наук. Згодом у Національній академії внутрішніх справ України створюється спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій [1, с. 201]. Незабаром провідні вищі навчальні заклади юридичного профілю стають і осередками розвитку філософії права: вже Національна академія внутрішніх справ, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Київський університет права НАН України, Одеська національна юридична академія, а також «класичні» університети з потужними юридичними факультетами (КНУ імені Тараса Шевченка, Національний університет «Кієво-Могилянська академія», ЛНУ ім. І. Франка тощо). З одного боку, інституціоналізація нового наукового напрямку є наслідком спільних зусиль окремих учених-пасіонаріїв, які уможливили це, долаючи інерційний спротив системи, а з другого – будь-яка інституціоналізація створює нову соціальну підсистему – конвеєр із продукування наукових кадрів. Це закономірний сценарій розвитку науки новітнього часу, однак важливо не забувати про первинний імпульс, зберігати «живий вогонь пульсуючої наукової думки». Дійсно, формальні заходи не гарантують змістовного наповнення, і коли

пасіонарії відходять убік, галузь може зазнавати внутрішніх трансформацій, мутацій та маніпулятивних впливів.

З одного боку, здобутки є суттєвими, а з огляду на строки реалізації, навіть вражаючими. Крім підготовки дисертацій, які не тільки забезпечують вітчизняну науку кваліфікованими кадрами, й ідейно збагачують інтелектуальний простір, започатковано спеціалізований часопис («Проблеми філософії права»), виходять друком підручники, навчальні посібники, монографії, що містять результати найновіших досліджень, відбуваються конференції, «круглі столи» та інші наукові заходи різних рівнів, налагоджено міжнародні зв'язки: так, Всеукраїнська асоціація філософії права і соціальної філософії (2002 р.) увійшла до відповідної Міжнародної асоціації (IVR), з якою підтримує активні зв'язки та проводить спільні заходи тощо. З другого боку, спостерігаються певна замкненість та самодостатність філософсько-правової «тусовки», її окремішній статус щодо правничої та філософської спільноти.

Є низка симптомів, що викликають певне занепокоєння. Так, обсяг філософії права як навчальної дисципліни є не виправдано малим порівняно з іншими базовими дисциплінами (насамперед теорією держави і права), а її змістовне наповнення суттєво диференціюється залежно від лектора та наукової школи, яку він репрезентує. Те, що легізм як тип праворозуміння міцно вкорінений у науковій та повсякденній свідомості, є цілком закономірним – з огляду на нещодавнє авторитарне минуле. Але те, що він *відтворюється* через систему освіти, прививаючи дещо однобічне і навіть спотворене праворозуміння новому поколінню правників, є справді тривожним симптомом. Уже сама традиція розгляду засадничих положень юриспруденції в межах курсу «теорія держави і права» свідомо та підсвідомо закріплює асоціацію феномена права виключно з державним апаратом, владними інституціями. Як слушно зазначає М. Братасюк, це призводить до заполітизованості та дегуманізації юридичного мислення і світогляду майбутніх юристів [2, с. 57]. У КНУ імені Тараса Шевченка існує кафедра теорії *права і держави*: з одного боку, інверсія усередині усталеного словосполучення натякає на пріоритет, верховенство права, а з другого – зберігається цей зв'язок, що підтверджує взаємозумовленість юридичної та державної сфер. Доволі симптоматичним є переклад словосполучення «філософія права» англійською мовою (наприклад, у статуті Всеукраїнської асоціації філософії права і соціальної філософії) – «Legal Philosophy» (філософія закону), а не, скажімо, «Law Philosophy» (філософія права) [11].

У сучасній системі юридичної освіти в Україні право викладається переважно у двох ракурсах – *історично* (генеалогічно) та *інструментально* (правозастосування). У фаховій практиці додається ще один аспект – *дискурсивний*: як про право *треба говорити* публічно. Усе це робить представників юридичної галузі в кращому разі *законознавцями*, а не *правознавцями*, правниками. Опанування того, *як виникло* право і *які* його історичні та сучасні *нормативні* репрезентації (втілення), оминає увагою важливі питання – **чому** так і **як має** бути? – що почасти і становить предмет філософії права.

Опанування правничої професії налаштовує на чіткість, однозначність, формалізованість і конкретику, що навіює зверхньо-зневажливе ставлення до мультипарадигмальної соціогуманітарної царини як до «беззмістовних вправ у майстерній словесності». Наприклад, у моїй викладацькій практиці зустрічаються випадки, коли, демонструючи різні підходи до розв'язання якихось проблем, я одержую запитання від студентів – майбутніх юристів: «А як правильно?» Подібна налаштованість на однозначне сприйняття інформації та витлумачення поліваріантності як недоліку і свідчення недорозвиненості певної дисципліни закріплює світоглядний догматизм. Складається парадоксальна ситуація: прагнучи прищепити фахові навички та знання, «з користю витрачати навчальний час», переважний акцент у юридичній освіті роблять на вивченні чинних нормативних актів, які постійно змінюються, іноді достатньо радикально. Неодноразово вже готові дисертації з правничої проблематики поверталися на доопрацювання у зв'язку із прийняттям нових кодексів, законів та підзаконних актів. Хіба не абсурдним виглядає подібний біг по колу? Навіть послідовні юридичні позитивісти (наприклад, Г. Кельзен) визнавали незвідність права до його нормативних проявів, то чому ж ми продовжуємо прищеплювати розуміння права як системи норм, установлених чи санкціонованих державою? Феноменалізація права, відмова від пошуків його сутності призводять до виведення аксіологічного критерію за межі правової царини, емансипацію права від ціннісної сфери, а отже, нівелюється деонтологічний вимір права: сукупність наявних норм і є право, а питання відповідності належному підміняється питанням ієрархічної супідрядності, несуперечливості норм, у кращому разі – питанням їх легітимності.

Очевидно, що змістовне наповнення філософії права як наукової та навчальної дисципліни залишається доволі дискусійним. Показовими є назви публікацій у спеціалізованих періодичних виданнях: «Об'єкт і предмет філософії права» [8], «Філософія і право» [6], «Право у дзеркалі філософії» [7], «Філософія права в системі юридичних наук» [10], «Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права» [4] тощо. Подібні назви статей свідчать про неусталеність наукової галузі, втім, те, що зазвичай фігурує як підрозділи підручників, має насамперед бути обговорене в суто науковій площині. І доки легістсько-етатистські настанови домінуватимуть у науковому середовищі, філософія права залишатиметься факультативною дисципліною «для загальної ерудиції», подібно до того, як дискурс прав людини є проектом «на замовлення», «на експорт» – для Єврокомісії, інструментальною практикою для досягнення конкретних політичних цілей.

Видається, подолання етатистських поглядів у студентів має відбутися через руйнування легістського світогляду викладачів. Наука завжди є авангардом освіти, головне тут – не втратити з'єднувальну ланку, що забезпечує впровадження найновіших наукових досягнень у навчальний процес. З точки зору науки сучасні українські філософсько-правові розробки постають цікавими, автентичними, співзвучними часу. Тут слід зазначити і вітчизняні концепції інтерсуб'єктивістського стибу, зокрема феноменологічні розвідки, і соціоцентричні теорії, і спроби осягнення права крізь призму постмодерністської критики соціального тощо. Разом із цим далеко не всі наукові здобутки відображаються в навчальних планах – через низку причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Почасти це відбувається й тому, що масова освіта як частина проекту Просвіти вимагає суттєвих трансформацій з урахуванням реалій і потреб інформаційного суспільства. А зважаючи на засадничий статус філософії як метанауки, що задає парадигми науковому знанню в цілому та зберігає свою важливу методологічну функцію щодо конкретно-наукового знання, докорінні зміни у філософії права вимагатимуть відповідних змін у всьому корпусі правничих навчальних дисциплін. І освіта як соціальна структура в даному аспекті може проявляти свою інерційність та несприйнятливність до радикальних трансформацій. Хочеться лише зазначити, що в сучасних умовах, коли інформація застаріває та втрачає актуальність надзвичайно швидко, головне призначення освіти (особливо вищої) – не надати конкретне знання, а створити його загальну структуру та навчити самостійно її наповнювати новою інформацією. І в цьому сенсі важко переоцінити метанауковий статус філософії права.

Гуманістичний сенс права має бути осягнутий майбутніми правниками саме через філософію права. Це нібито клятва Гіппократа для правників. Вона не завадить у майбутньому бути затребуваними та успішними, але може убезпечити від того, аби стати жертвами системи. Сучасні події наочно демонструють, що закони змінюються разом із владою. У такому контексті неочевидний наддержавний характер права. Без перебільшення можна зазначити, що курс філософії права в системі юридичної освіти є щепленням проти позитивізму (у науковому плані) та догматизму (у світоглядному).

Філософія права є апіорі маргінальною, межовою сферою, спільною для філософів і правників. Видається, що інтелектуально легший шлях пролягає від філософії, адже структури мислення, іманентно притаманні філософії, проектуються на площину права. Втім, більш евристичною, важливою та корисною вона є все ж для правників, які мають зробити інтелектуальний рух до всезагального, перейти від «юридичного ремесла» до «елегантної юриспруденції» (Г. Гуго) – до речі, з тим, аби повернутися до ремесла на новому рівні сприйняття. А перше враження правників, які стикаються із філософськими текстами – «багато води», розпливчатість, неконкретність – є не недоліком, а свідченням первинності останніх щодо інших, більш формалізованих. Ніщо нове не з'являється одразу в формалізованому вигляді. Соціальному передує культурне. Живе, нове, невловиме, іноді навіть невербалізоване затверджується, формалізується, інституціоналізується. Тому для того, аби зазирнути углиб, під поверхневий шар, треба позбавитися стереотипу однозначності. Досвід спілкування з дітьми наочно демонструє, що для необізнаного слухача ми намагаємося подати складну інформацію спочатку спрощено, однозначно, проте при цьому втрачаються важливі смислові нюанси. Подібним чином, перефразовуючи Гегеля, зазначимо, що справжня філософія права не може бути ні простою, ні легкою, ні однозначною. Але це жодним чином не означає, що від неї треба відмовитися. Лише йдучи від основ, можна дозволити собі розкіш випрацювати власну думку щодо складних феноменів.

У сучасних умовах дуже важливо, аби філософія права була не тільки механізмом соціальної мобільності, «кар'єрним ліфтом», інструментом досягнення кон'юнктурних особистих цілей, а й засобом реформування саме правничої галузі. Особливе занепокоєння викликає захоплення концептом «прав людини». Як зазначає М. Фуко,

дискурс – це практика, що постійно створює об'єкти, про які вона говорить [9, с. 112]. У цьому контексті хочеться, аби дискурс прав людини не став річчю-у-собі, кінцевою метою якого є сам процес говоріння. Концепт «права людини» сьогодні перетворюється на «слово-ласку» (М. Пей) – слово з вихолощеним змістом, використання якого має ідеологічний характер – нарівні із «демократією», «свободою», «справедливістю». Тому вкрай важливо, аби дискурсивні практики не замикалися в собі, а зберігали зв'язок із суспільно-політичним праксисом, реалізовувалися у практичній площині.

Повертаючись до проблеми, поставленої в назві даної публікації, звернемося до глобального соціально-політичного контексту. Незважаючи на певні скептичні оцінки, науковий мейнстрім сьогодні визнає процес глобалізації як визначальний чинник макросоціальних процесів. При цьому одним із вимірів глобалізації є ідеологічний: її можна витлумачити як поширення євроатлантичних культурних патернів і цінностей. Зважаючи на те що концепція прав людини є складовою новоєвропейського проекту Просвіти і ґрунтується на індивідуалістичній, ліберальній ідеології, виникають питання щодо правомірності її універсалістських претензій. Разом із тим, глобалізація дискурсу прав людини цілком закономірно вписується у загальний проект експансії євроатлантичних ідеологій. Міжцивілізаційне становище України – між Заходом і Сходом як цивілізаційними метамоделями, з-поміж іншого, гостро ставить вибір між західноєвропейським індивідуалізмом і східним комунітаризмом. Вибір є неоднозначним, утім, українська ментальність суттєво відрізняється від близької їй російської хрестоматійним «моя хата з краю», що, крім, пасивної світоглядної позиції, створює передумови для імплементації ліберальної доктрини.

У цьому контексті дивним чином збіглися вектори дії теорії та практики. З одного боку, у соціогуманітарному знанні в системі координат модерн – пост-модерн відбувається метaparадигмальний зсув від макро- до мікрооптики: від первинності, онтологічної переважності систем та структур до концентрації на людині як джерелі, витoku соціальних феноменів. Людиновимірність знання, накладена на гуманістичний вимір права, створює потужний філософсько-правовий тренд, який полягає у розгляді права як способу людського буття [5] з наголосом на людиномірності права та антропологічних підставах права.

Висновки. У правничій царині необхідно змістити акценти з «поганого коментування поганого законодавства, безпорадного узагальнення правозастосувальної практики» [3, с. 4] на висвітлення належного, причому не *культурологічно-компаративно* (орієнтування на зарубіжні зразки), а *ейдетично* – через вияв іманентної сутності права. В освітній царині це має позначитися на легітимації філософії права не як факультативної, а як метатеоретичної, засадничої дисципліни (принаймні, нарівні із теорією держави і права). У науковій площині має відбутися зрушення: від «мовних ігор» до науково обґрунтованих дій, аби дискурсивні практики ставали менше дискурсом, а більше практикою. Для розбудови правової держави в Україні інструментального (Г. Горкгаймер) та цинічного (П. Слотердайк) підходів до права недостатньо, потрібно ще випрацювати практичний розум у кантівському витлумаченні. Інструментальне розуміння права сприяє затвердженню права не як міри свободи, а як привілею, в контексті якого правники тлумачаться як каста обраних. У повсякденній свідомості це відбивається в іронічному твердженні: незнання закону не звільняє від відповідальності перед ним, а знання – звільняє. Тому правова реформа має відбутися насамперед не на *нормативному*, а на *ментальному* рівні: саме через зміни світогляду, правової культури населення торується шлях до правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990-2005): здобутки і перспективи / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 200–206.
- Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 54–59.
- Керимов Д. А. О предмете и функциях философии права / Д. А. Керимов // Теория государства и права. Философия права: матер. конф. / Марий. гос. ун-т. – Йошкар-Ола, 1999. – С. 4–5.
- Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М. І. Козюбра // Проблеми філософії права. – 2003. – Том I. – С. 27–32.
- Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
- Пазенок В. С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – 2008–2003. – Т. I. – С. 52–55.
- Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 67–71.
- Сливка С. С. Об'єкт і предмет філософії права / С. С. Сливка // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 42–48.
- Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; пер. с франц. – СПб. : Изд. центр «Гуманитарная академия», 2004. – 416 с.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА В УКРАИНЕ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ

Кораблева В. Н.

Рассмотрен процесс институционализации философии права как научной и учебной дисциплины в современной Украине. Исследованы внешние и внутренние факторы, влияющие на данный процесс. При этом внимание акцентировано на эвристическом и цивилизационном потенциалах философии права, ее мировоззренческой функции и метапарадигмальном статусе в системе правоведения. Утверждается, что именно философско-правовая компонента юридического образования и практики превращает законоведение в правоведение, способствует преодолению инструментально-цинично-дискурсивного подхода к праву.

Ключевые слова: философия права, институционализация, дискурсивная практика, феноменализация права, легизм, инструментальный подход, гуманизация права, метапарадигмальный статус, права человека.

PHILOSOPHY OF LAW IN UKRAINE: IDEOLOGICAL BASES

Korabljova V. M.

The article investigates the process of institutionalizing philosophy of law as a scientific and academic discipline in modern Ukraine; it deals with internal and external factors affecting the process. It emphasizes the heuristic and civilizational potential of philosophy of law, its ideological function and metaparadigmatic status in the system of jurisprudence. It is proved that philosophy of law within juridical education and practice turns legal science into jurisprudence; it helps overcoming the instrumental, cynical and discursive approach to law.

Key words: philosophy of law, institutionalization, discursive practice, phenomenalization, legism, instrumental approach, humanization of law, metaparadigmatic status, human rights.